

**‘Namen van kinderen die je horen moet
en verhalen die verteld moeten worden!’**

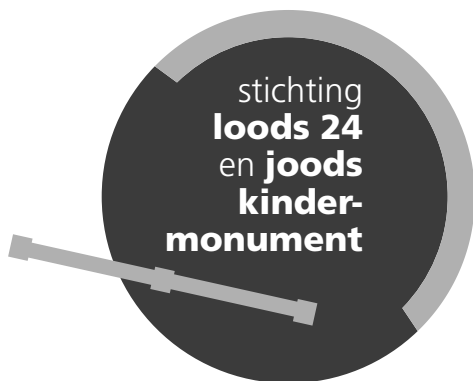

**Vijfde supplement Verhalen en gedichten
bij het onderwijsproject van
Stichting Loods 24 en Joods Kindermonument,
getiteld: ‘Jij hoort in onze klas!’**

*wie wordt herinnerd
is niet spoorloos neergelegd
in vergeten zonder teken*

*om te gedenken
bindt een stalen lint
jullie bij ons leven
in de handen van ons hart
dragen wij jullie mee*

© 2020 Onderwijswerkgroep van Stichting Joods Kindermonument

Over de verhalen, gedichten en andere teksten:
Tenzij anders vermeld zijn deze van Andries van der Wal
Vormgeving: Dick van der Zee

Geachte leerkracht, beste collega's,

Naast de handleiding bij het onderwijsproject '*Jij hoort in onze klas!*' verschijnt dit vijfde supplement, met als titel: '*Namen van kinderen die je horen moet en verhalen die verteld moeten worden!*'

Na de tekst van de toespraak van burgemeester Ahmed Aboutaleb, uitgesproken bij de herdenking van de kinderen, die op het Joods Kindermonument staan, treft u verhalen en gedichten aan, die de genoemde namen een gezicht geven.

Na een herdenking met een school zochten de leerlingen op het monument naar namen van kinderen over wie zij gehoord hadden. Toen een meisje die naam vond en er een foto bij de naam van het Joodse kind gelegd werd, riep zij de andere leerlingen erbij: 'Ik heb haar gevonden! Kijk, dit is Marianne!'

Dat de verhalen en informatie in dit supplement aan hun betrokkenheid mogen bijdragen! Dan wordt het, om het met de titel van de toespraak van de burgemeester te zeggen, echt: '*Luisteren met ons hoofd en met ons hart*'.

Ik wil degenen die aan dit supplement hebben bijgedragen bijzonder bedanken. Door onze samenwerking liggen er weer verhalen en gedichten klaar, staan er foto's op de beamer, die onze leerlingen bepalen bij de Joodse kinderen uit Rotterdam...

*jouw naam blijft bestaan
wij houden jou vast
wij weten jij hoort in onze klas!*

Namens de onderwijswerkgroep van Stichting Loods 24 en Joods Kindermonument,
Andries van der Wal

Namen van kinderen die je horen moet en verhalen die verteld moeten worden!

Pagina:

- Luisteren met ons hoofd en met ons hart	5
Toespraak van burgemeester Ahmed Aboutaleb bij de herdenking van de Joodse kinderen uit Rotterdam, die op het Joods Kindermonument vermeld staan.	
- ‘Hier zaten zij op school’	7
- Het drama op 26 februari 1943	11
- Verboden te leven!	18
- De andere kant van het adres	20
- Herinneringen bij ‘De andere kant van het adres’	23
- Over kinderen die samen in de trein naar Sobibor zaten.	26
- ‘Er reed een trein naar Sobibor’	28
- Station Sobibor	29
- Een enkele reis	30

Omslagfoto:

Sobibor. Een grindpad, bij benadering, markeert de ‘Himmelfahrtstrasse’; de doodlopende weg naar de gaskamers.

Aan weerszijden van het pad herdenkingskeien voor persoonlijke herinnering.

Luisteren met ons hoofd en met ons hart

Dames en heren,

Het doet mij goed u hier te zien, om hier te zijn, bij Loods 24.
Om samen stil te staan bij de inktzwarte bladzijden uit de geschiedenis van onze stad.

Een geschiedenis die begint met woorden.
Woorden om zand in de ogen te strooien, om te verhullen.
Woorden die eerst alleen worden gefluisterd, maar later hardop uitgesproken.
Daarna worden ze opgeschreven. En vormen een vraagstuk. Een vraagstuk met
een merkteken. Soms teruggebracht tot één letter.

Achter iedere letter schuilt een naam:

Ieder mens heeft een naam

Gekregen van God

Van zijn vader en moeder

Ieder mens heeft een naam

Naar zijn gestalte en zijn lach

En naar zijn kleding

Ieder mens heeft een naam

Gekregen van de bergen

En van zijn muren

Ieder mens heeft een naam

Gekregen van de sterren

En van zijn burens

Ieder mens heeft een naam

Naar zijn zonden

En zijn verlangens

Ieder mens heeft een naam

Gekregen van zijn haters

En van zijn liefde

Ieder mens heeft een naam

Naar zijn feestdagen

En naar zijn werk

Ieder mens heeft een naam

Naar de jaargetijden

En naar zijn blindheid

Ieder mens heeft een naam

Gekregen van de zee

En van zijn

Dood.

Ieder mens heeft een naam (gedicht uit 1974) van **Zelda Misjkovski** (1916-1984), dichteres uit
een chassidische familie uit de Oekraïne. In 1926 naar Palestina verhuisd.

Ongemerkt, ongezien en ongehoord. Dat zei Micha Gelber. Ongemerkt, ongezien
en ongehoord zijn hiervandaan zeventuizend mensen afgevoerd naar Westerbork.
En vanuit Westerbork gingen de treinen naar Auschwitz, Sobibor, Theresienstadt
en Bergen-Belsen. Naar de vernietigingskampen van de nazi's.

*De meeste mensen kwamen nooit meer terug.
Er waren ook kinderen bij: 686 kinderen, van 12 jaar of jonger. Ook kleuters en baby's.
Zij hebben hun eigen gedenkteken. Het gedenkteken waar wij nu bijstaan, met hun namen.*

Van Marianne Aandagt, die niet ouder werd dan 8 jaar, tot en met Jacob Zwart, een jongetje van 10. En al die 684 andere kinderen. Wij omarmen hen en noemen hun namen. Zo blijven zij voor altijd kinderen. Onze kinderen.

Waarom werden al die kinderen, samen met hun ouders, broers en zussen, opa's en oma's, en met al die anderen, weggevoerd en vermoord?

Op die vraag is geen antwoord. Er is geen 'waarom'. Ze hadden een gewoon leven, net als al die andere Rotterdammers.

Het begon met woorden. Woorden die de weg plaveiden naar het kwaad.

Zij werden het slachtoffer van een misdadig regime. Een regime dat haat zaaide en discrimineerde, dat dacht te kunnen beslissen over leven en dood. Een regime dat gewetenloos was en vond dat de ene bevolkingsgroep beter was dan de andere.

Na de oorlog lag Europa in puin. 25 miljoen soldaten waren gesneuveld. 47 miljoen burgers waren omgekomen. En van die ene gruwelijke waarheid kon niet meer worden weggekeken: er waren 6 miljoen mensen vermoord in de concentratiekampen.

Hoe moet je met zoiets verder leven? En hoe zorg je er voor dat zoiets nooit meer gebeurt?

In West-Europa leven we nog steeds in vrede. Daar mogen we dankbaar voor zijn. Zijn wij sterk genoeg om die vrede te bewaren en uit te dragen? Zijn we sterk genoeg om NEE te zeggen tegen discriminatie en haatzaaien?

Wereldwijd kunnen miljoenen mensen niet zijn wie ze willen zijn. Dat overkomt christenen, Joden, Moslims en Hindoes. Vrouwen en meisjes worden in sommige landen als minderwaardig gezien. Zelfs in ons land, in onze democratische rechtsstaat, zijn er mensen die zichzelf beter vinden dan anderen.

Dat bewijst alleen maar dat zij niets geleerd hebben van de geschiedenis, en dat is pijnlijk. Zij kennen het verhaal niet achter dit monument, zij luisteren niet naar hun eigen geweten.

Daarom zijn verhalen zo belangrijk. Mensen die hun familieverhaal delen met jongere generaties.

Daarom is herdenken zo belangrijk. Dit monument is de hoeksteen van ons geweten. Niemand heeft de belangrijkste vraag over de oorlog nog kunnen beantwoorden. Nog steeds zijn er oorlogsgebieden en gewapende conflicten.

Nog steeds leven miljoenen mensen in angst.

De slachtoffers die wij hier vandaag herdenken, vertellen ons dat vrede en veiligheid kostbaar zijn, en zeker niet vanzelfsprekend.

*We luisteren naar hen met ons hoofd en met ons hart,
En als dat nodig is, noemen we hun namen, telkens weer.*

Vertellen we hun verhaal, telkens weer, totdat iedereen het heeft gemerkt, gezien en gehoord.

Toespraak van Burgemeester Ahmed Aboutaleb uitgesproken bij de herdenking op 30 juli 2019.

'Hier zaten zij op school'

Bij deze tekst hoort een PPT met foto's van Joodse kinderen, afbeeldingen van het Joods Kindermonument en van plaquettes, die in de stad voor jou en mij de plaatsen waar de Joodse gemeenschap samen kwam en 'zichtbaar' was, bepalen.

In Rotterdam wonen ook mensen uit andere delen van Nederland en uit het buitenland. Je hebt in de klas leerlingen, die uit een ver land gekomen zijn en met hun ouders hier wonen.

Hoe verschillend al die mensen ook zijn, zij wonen bij elkaar in de wijk. Jij zit dus met hun kinderen in de klas en gaat met elkaar om. Ja, het project '*Jij hoort in onze klas!*' kun je op twee manieren begrijpen: zoals de Joodse kinderen op school zaten, horen de kinderen uit andere landen nu ook in onze klas!

Soms zie je in het trottoir of aan de muur van een huis of gebouw iets op, waardoor je je afvraagt: hoe zit dat eigenlijk? Je hebt, denk ik, stilgestaan bij '*Struikelstenen*', die ons herinneren aan de Joodse Rotterdammers, die in de stad, bij jou en mij of bij oma en opa in de straat woonden.

Tot de grote vakantie van 1942 konden Joodse kinderen ongehinderd alle scholen bezoeken. In september mochten zij niet langer naar openbare scholen en daarom kwamen er Joodse basisscholen scholen, o.a. aan de Molenwaterweg. Daar stond trouwens ook een middelbare school. De Joodse leerlingen werden daarna weggevoerd of doken onder. 1)

Het Joods Kindermonument

Overall in de stad kom je herinneringen tegen aan wat in de Tweede Wereldoorlog gebeurd is. Je kent het Joods Kindermonument, dat de 686 Joodse kinderen van 0–12 jaar in herinnering houdt. In de klas hoor je verhalen over hen en ben je met de klas naar het monument geweest. Als je langs de namen loopt, schieten er allerlei gedachten door je hoofd: '*Ach, kijk nou, dit meisje is even oud als ik ... Hé, zo oud is mijn broertje/zusje ook!*' Nee, zij mochten niet in de klas blijven, niet langer meedoen bij verstoppertje of een balletje trappen op het schoolplein.

Zó was dat toen ook. Je zat samen in de klas, hoorde elkaars spreekbeurten en meisjes hadden in het poëziealbum van een klasgenootje geschreven.

Lieve Rika

'Twee open oogjes

Een hartje van goud

Een zuiver geweten

Zorg dat je 't behoudt'

Je schoolvriendinnetje

Jetty Cohen

Zó zijn jullie nu samen groep 7 of groep 8. Je kijkt rond in de klas en misschien moet je denken aan de spreekbeurt van een klasgenoot over Marokko. Je hoorde van haar dingen, die je anders niet geweten zou hebben.

26 februari 1943

Om de Joodse kinderen, die toen in de stad woonden – en nog steeds wonen zij in de stad, of wonen bij jou en mij in de straat – in herinnering te houden, kunnen Rotterdammers bij Stichting Loods 24 aanvragen om Struikelstenen voor een bepaald huis te plaatsen. Deze stichting heeft ook het Joods Kindermonument aan de Stieltjesstraat geplaatst. En: op de plekken in de stad, waar synagoges stonden, waar Joodse mensen begraven werden of in het ziekenhuis lagen heeft zij plaquettes laten plaatsen. Die helpen ons hen niet te vergeten.

Op 26 februari 1943 werden door de Duitse bezetter Joodse bejaarden, zieken en weeskinderen in legertrucks afgevoerd. Zij haalden hen op bij het ziekenhuis aan de Schietbaanlaan, het bejaardentehuis in de Claes de Vrieselaan en het weeshuis aan de Mathenesserlaan. Dan hebben we het over ongeveer 250 personen. De zieken mochten hun medicijnen niet meenemen en zelfs de patiënten die erg ziek waren moesten mee.

De plaquette van ‘Het Israëlitisch Weeshuis’

Op Mathenesserlaan 208 stond vanaf 1898 een weeshuis voor Joodse kinderen. Op 26 februari 1943 – iemand schreef ‘op die beruchte dag’, een andere bron spreekt van ‘de dramatische ontruiming’ – werden dat Weeshuis, het Joodse Ziekenhuis en het Gesticht voor Israëlitische Oudelieden, door de bezetter ontruimd. Niet alleen de kinderen, bejaarden en zieken, maar ook degenen die er werkten. 2) Al deze Joodse Rotterdammers kwamen in Loods 24 terecht. Daarvandaan gingen zij met de trein naar Westerbork en door naar Sobibor.

Als je de lijst met de gegevens van de 686 Joodse kinderen voor je zou hebben liggen, kom je daarin namen tegen, waarbij de opmerking ‘weeshuis’ staat.

Ik noem namen: Ella Broekman (foto pag.13), Hans Broekman (foto pag.14), Hans Naftalie (foto pag.12), Conny Neuberger, Abraham Onderwijzer, Joachim Schaumberg (foto pag.12) en Kaatje Pijpeman – Kaatjes verhaal staat in het *Tweede Supplement*, pag.14–16. Louisa Balk van het Stadsarchief schreef het artikel over Kaatje.

Kaatje Pijpeman 12 jaar.

Ida Vos, een Joods meisje dat in Rotterdam geboren werd, verhuisde na het bombardement met haar ouders naar Rijswijk. Zij schreef gedichtjes over haar klasgenootjes. Zij zegt het zo, dat je aan het denken gezet wordt. Een voorbeeld!

Klasgenoten 1942

Shalom Rachel,

shalom David,

shalom Esther,

Joseef.

Ik wil met jullie praten,

wat niet meer kan

om dit verschil:

Jullie zijn dood,

ik leef.

Ida Vos 11 jaar.

Achter elke naam gaat een kind schuil. Als wij hun naam noemen, zegt dat: ‘Wij zijn hen niet vergeten! Jullie hadden je plekje op school en in de klas’. Ik liet een leerling de foto zien bij de naam, die zij net op het Joods Kindermonument gelezen had. Zij werd erdoor geraakt en riep haar klasgenoten: ‘Kom kijken. Goed, hé! Nu weet je ook hoe zij eruit zag!’

Ida Vos schreef diverse boekjes die goed zijn om te lezen. Je gaat ervan nadenken: ‘*Wie niet weg is, wordt gezien*’, ‘*De sleutel is gebroken*’.

Bij ‘Jij hoort in onze klas!’ hoort een lijst met 686 namen waar ook de weeskinderen op vermeld staan. Je hoort hun naam, leest waar zij woonden, wanneer zij geboren werden en waar een einde aan hun leven gemaakt werd. De datum waarop zij uit het weeshuis gehaald werden en van het kamp waar zij niet langer mochten leven.

Ida Vos zegt dat zo:

Aardrijkskunde

Zij had een onvoldoende

voor aardrijkskunde

die laatste dag,

maar wist een week later

precies waar Treblinka lag.

Héél even maar.

Bij de kinderen van het weeshuis kun je zeggen: zij wisten een week later precies waar Sobibor lag. Ja, heel even maar! Dat is de plek waar er een einde aan hun leven gemaakt werd. Jij en ik kunnen hun namen noemen! ‘Nee, vergeten doen wij jullie niet!’

Ten slotte

Door de Struikelstenen, de plaquettes en het Joods Kindermonument besef je: deze kinderen woonden gewoon in deze stad, zaten er op school – en speelden misschien wel bij jou en mij in de straat of in het park.

Soms komt zo’n kind heel dichtbij. Er werden struikelstenen geplaatst in de Hogerbeetsstraat – stenen voor een vader, een moeder en een meisje. Bij degenen die het leggen van de stenen wilden meemaken, stond een jong echtpaar. De vrouw was in verwachting. Zij had tranen in haar ogen. ‘*Waar straks ons kindje haar kamer heeft, woonde toen het Joodse meisje Mary*’. Mary Bouwman, zij werd met haar ouders op 6 juli 1943 in Sobibor vergast. Zij is net geen 4 jaar geworden. Daarom noemen wij haar naam en die staat op het Joods Kindermonument.

- 1) gegevens uit het artikel ‘*De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting*’ van H.J. Valk (bron: ‘*Rotterdam Jaarboekje 1955*’).
- 2) in supplement 2 staat het verhaal van *Salo Carlebach* [p.53–56]. Hij werkte met kinderen en liet hen niet in de steek en stapte samen met hen in de trein naar Auschwitz. Hij vond er op 25 augustus 1942 de dood. Ook hoor je de naam *Janusz Korczak*. Hij stichtte in Warschau een weeshuis voor Joodse kinderen. Net als degenen die in Rotterdam in het weeshuis werkten liet hij ook zijn kinderen niet in de steek en werd samen met hen in Treblinka vergast. In het derde supplement staat een gedicht van Arie de Bruin over hem (p.12)

Het drama op 26 februari 1943

26 februari 1943 – die datum bepaalt ons bij één van de laatste drama's in de deportatie van de Rotterdamse Joden. Op die dag worden het Joodse weeshuis aan de Mathenesserlaan, het Joodse ziekenhuis aan de Schietbaanlaan en het Gesticht voor Israëlitische Oude Lieden en Zieken aan de Claes de Vrieselaan ontruimd. Maar niet alleen 200 zieken, bejaarden en wezen worden op transport gezet. Hun namen staan op de transportlijsten. Het Stadsarchief van Rotterdam bewaart die en je kunt die inzien.

In 'Kaddisj' - uitgegeven ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940-1945, met een inleiding door Drs.A.W.Oosthoek – schrijft de auteur:

'Na oktober 1942 was er een zekere stilstand van de deportaties van de joden. Deze periode van 'rust' werd op 26 februari 1943 wreed verstoord door één van de laatste drama's uit de Rotterdamse deportatiegeschiedenis. Op die dag vond de ontruiming plaats van het joodse weeshuis aan de Mathenesserlaan, het joodse ziekenhuis aan de Schietbaanlaan en het Oude Lieden Gesticht aan de Claes de Vrieselaan. Behalve de wezen, de zieken en ouden van dagen werden ook de personeelsleden, in totaal 261 mensen, op transport gesteld'. In het Stadsarchief van Rotterdam kun je de transportlijsten inzien'.

In de mappen zitten de transportlijsten. Naast hun namen krijg je ook andere informatie. Je hoort wat voor werk zij deden: ziekenverpleger, portier, stoker, hulp in de huishouding en leerling-verpleegster. Niet alleen Izak Onderwijzer, directeur van het Joodse weeshuis, maar ook hulpverpleger Mozes Eliazar Ossendrijver, oppervoorzanger Mendel Rokach en Isidore Haas huisknecht. In totaal gaat het om 261 Joodse Rotterdammers.

Tijdens dit onderzoek las ik het oorlogsdagboek 1941-1945 van Carry Ullreich - 's Nachts droom ik van vrede'. Bart Wallet, die een inleiding schreef en de tekst bezorgde geeft achterin het dagboek naast foto's ook een personenregister - personen wie er in het dagboek genoemd worden. Daarin kwam ik ook personen tegen die in Carry's dagboek staan. Bij een aantal van hen staat, dat zij ervoor kozen 'met hun patiënten mee te gaan'. Bijv. de geneesheer-directeur van het ziekenhuis, - dr. Mozes Elzas; de kokkin van het weeshuis – Mirjam Frenkel, de kok ven het Gesticht voor Oude Lieden en Zieken; Elisabeth den Hartog, de directrice van het Israëlitische ziekenhuis.

Ik moet denken aan Janusz Korczak – lees over hem van het gedicht 'Niet gelukt' – op pagina 12 in het Derde supplement – hij liet de kinderen van zijn weeshuis in Warschau, ook in de dood niet alleen.

Op de lijst met namen en adressen van de Joodse kinderen vinden wij op de transportlijsten ook de namen en adressen van kinderen, die in het Joodse Weeshuis zaten. Bij al deze kinderen staat het adres: Mathenesserlaan 208. In cursieve letters staan erachter: *weeshuis*.

Ella Broekman,	7 jaar
Hans Broekman,	5 jaar
Hans Naftalie,	12 jaar
Conny Neuberger,	11 jaar
Abraham Onderwijzer,	6 jaar
Joachim Schaumberg,	10 jaar
Jetty van Vriesland,	4 jaar

Soms kan er aan ons een foto worden getoond. In het volgende artikel kom je die tegen. Je ziet Ella Mia Broekman. Zij lijkt zich af te vragen wat er allemaal gebeurt. Net als haar moeder en broertje Hans werd zij op 5 maart 1943 in het kamp Sobibor vermoord. Haar vader was al op 26 januari 1943 in kamp Vught vermoord.

De Shoa in twee verhalen

De twee verhalen die je verteld worden, zijn geschreven in het kader van het *Project Shoa* op het Dalton Lyceum Barendrecht. Een VWO-4 leerling vroeg aan de docente geschiedenis, mevrouw Gerry Faber: ‘Mevrouw, waarom, als we het zo vaak over de Holocaust hebben bij geschiedenis, gaan we niet naar de plekken waar het heeft plaats gevonden?’ Het project begon als organisatie voor een reis naar Krakau. Aan die reis moest een degelijke voorbereiding voorafgaan, vandaar het project.

In dat kader schrijven de leerlingen van Geschiedenis VWO-5 na onderzoek een biografie over een Joods kind, dat vermeld staat op het Joods Kindermonument in Rotterdam.

Twee van die verhalen namen wij – met toestemming van mevrouw Faber en Jennifer Frieling en Sophie van Springelen– op in het supplement van het onderwijsproject ‘Jij hoort in onze klas!’ Luister je mee?!

Joachim Schaumberg 10 jaar.

Hans Claus Naftalie 12 jaar.

Ella Mia Broekman

Ter nagedachtenis aan Ella Mia Broekman, die haar leven verloor op een leeftijd van 7 jaar.

Mathenesserlaan 208
Rotterdam

Geboren: 5 november 1935 Deventer
Overleden: 5 maart 1943 Sobibor

Abraham Broekman (vader)
Schoontje Broekman-van der Sluis (moeder)
Hans Max Broekman (broertje)

Ella Mia Broekman. Wanneer deze foto gemaakt werd, is niet bekend.

Het Israëlitisch Weeshuis, Mathenesserlaan 208. Hier heeft Ella Mia een gedeelte van haar leven doorgebracht.

Vernietigingskamp Sobibor. Ella Mia is in dit kamp op 7-jarige leeftijd vermoord.

Het weeshuis in 1900.

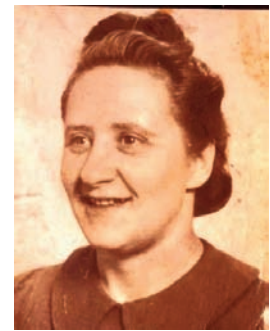
Gezin

Ella Mia Broekman is dochter van Abraham Broekman en Schoontje Broekman-van der Sluis en zij heeft een kleiner broertje, Hans Max Broekman.

Abraham Broekman is geboren op 8 februari 1912 in Amsterdam en is vermoord op 31 januari 1943 in kamp Vught, op 30-jarige leeftijd. Hij is op 4 oktober 1934 getrouwd met Schoontje in Amsterdam. Hij was elektricien en koopman.

Schoontje is geboren op 14 september 1911 in Meppel en werd vermoord op 26 januari 1943 in kamp Auschwitz, op 31-jarige leeftijd. Zij was een verpleegster.

Hans Max Broekman is geboren op 11 juli 1937 in Hilversum en is vermoord op 5 maart 1943 in kamp Sobibor, op 5-jarige leeftijd.

Schoontje Broekman
-van der Sluis

Familie

Vanaf haar vaders kant heeft Ella een opa, Marcus Broekman (1888-onbekend), een oma, Esther Halberstadt (1888-onbekend), en een tante, Jeannette. Vanaf haar moeders kant heeft Ella ook een opa, Andries van der Sluis (1881-1965), een oma, Mina Kahn (1886-1985) en een tante, Mietje Falkenstein-van der Sluis (1913-1943)

Weeshuis

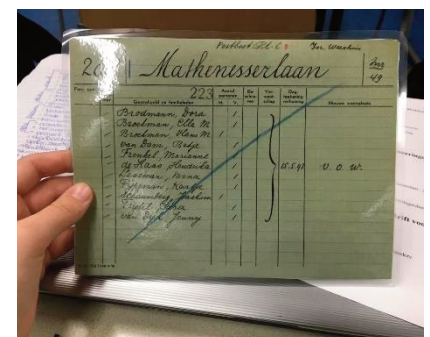
Ella heeft in een Joods Weeshuis gewoond aan de Mathenesserlaan in Rotterdam. Dit weeshuis bestond al sinds 1833 maar heeft zich pas in 1898 gevestigd op de Mathenesserlaan. Eerst was dit weeshuis bedoeld voor Israëlitische wezen, maar toen de Joodse vervolging begon, namen zij ook deze vluchtelingen op. Op 26 februari 1943 werden de bewoners van dit weeshuis, samen met de patiënten van het Joods ziekenhuis en de bewoners van het Joods bejaardentehuis, op Duits bevel op het transportgesteld. 200 zieken, ouderen en kinderen werden samen met 61 personeelsleden naar Westerbork gestuurd. Hun reis vervolgde, toen ze op 2 maart 1943 naar Sobibor werden gestuurd, zij werden daar bijna allemaal op 5 maart vermoord. Tijdens de oorlog heeft de Joodse Raad en het Gewestelijk Arbeidsbureau zich daar in het pand gevestigd. Het weeshuis is uiteindelijk op 27 februari 1966 opgeheven.

Hans Max Broekman

Transport

Ella zat in transport 52 van Westerbork naar Sobibor. Dit transport bevatte 1.105 gedeporteerden, in 24 wagons. Er zaten ook 149 kinderen in. Dit transport vertrok op dinsdag 2 maart 1943 en kwam aan op vrijdag 5 maart 1943. Ella's broertje, Max, zat ook in dit transport, alle kinderen uit het weeshuis zijn op dit transport gezet. Niemand van het transport heeft kamp Sobibor overleefd. Ella is dezelfde dag dat ze aankwam, 5 maart, vermoord.

Woonkaart van het weeshuis.

Jennifer Frieling

Bernardine 'Diny' Rosalia Van Gelderen

Geboren:

Rotterdam 16 oktober 1931

Adres:

Taandersstraat 5A, Rotterdam - Delfshaven

Aankomst:

Westerbork: 3 oktober 1942

Vertrek:

Westerbork: 26 oktober 1942

Overleden:

Auschwitz: 29 oktober 1942

Volgnummer.	GESLACHTSNAAM.	VOORNAMEN. (Voluit geschreven).	Geslacht. Betrekking tot het hoofd van het gezin.	Geboorte- tijd.	Geboorte- plaats. (Met aanwijzing der provincie, van het land voor vreemdsingen).	Burgerlijke staat. H. (gehuwd), W. (weduwen- staat) S. (gescheiden), T. (onth. aa 5 i.).	Koninkrijk of vereeniging met gezinlijke doek.	AANMERKINGEN.
1	Gelderens van	Nathan	m.	13/10/1901	Totterdam	H.		
2	Cats	Keetje	v.	18/10/1899	"	H.		
3	Gelderens van	Joseph	m.	13/10/1930	"	H.		
4		Bernardine Rosalia	v.	16/10/1931	"	H.		

Schwolk 30/10/35 E. D. II

VOOR No. 1-2-4

P.K. AANGELE...

vdE 618

Hierboven is de gezinskaart van de familie van Gelderen te zien. Bernardines vader Nathan is geboren in 1901 en 42 jaar geworden. Haar moeder Keetje van Gelderen-Cats is geboren in 1899 en 43 jaar geworden. Bernardine had ook een broertje, Joseph. Hij is maar een jaar geworden en gestorven op 8 april 1930.

No. 1353

Op negen en twintig October - - - - negentienhonderd twee en veertig is in de omgeving van Oświęcim in Polen - - - - overleden: van Gelderen, Bernardine Rosalia, - - - - geboren zestien October negentienhonderd een en dertig - - - - in Rotterdam, - - - - wonende in Rotterdam, dochter van: van Gelderen, Nathan en: Cats, Keetje. - - - -

De aangifte van dit overlijden is aan mij, Ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Rotterdam, schriftelijk gedaan vanwege de Minister van Justitie. - - - -
 Waarvan akte, welke door mij is ingeschreven op heden, vijf Juli - - - - negentienhonderd een en vijftig.

[Handwritten Signature]

Dit is de overlijdensakte van Bernardine. Op de akte is te zien waar en wanneer Bernardine is geboren en vermoord. De akte is pas in 1951 opgesteld en is te vinden in het stadsarchief van Rotterdam.

Bernardine Rosalia (Diny) van Gelderen, *16 oktober 1931, met vriendinnetjes. [HW]

Hier is een foto te zien van Bernardine oftewel Diny. Deze foto is gemaakt voor de oorlog en ze is erop te zien met vier vriendinnetjes.

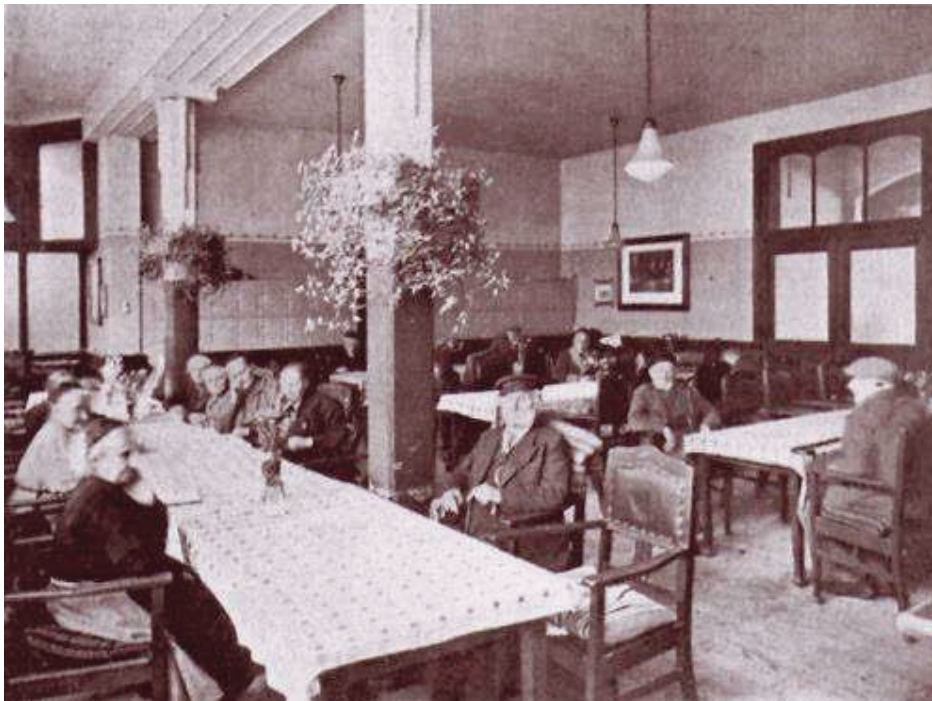
26-2-1943 • Gelder, Salomon van 29-9-1910 Winschoten 26-2-1943 • Gelder, Salomon van 21-7-1919 Enschede 31-1-1943 • Gelder, Samuel van 5-11-1885 Leeuwarden 35 Almelo 12-10-1942 • Gelder, Samuel Maurits van 26-4-1923 Almelo 28-2-1943 • Gelder, Sander Leendert van 14-1-1943 • Gelder, Sophia Maria van 12-10-1917 Rotterdam 5-5-1945 • Gelder, Veendam 26-10-1942 • Gelder-Bosman, Henriette van 12-2-1871 Rotterdam 15-10-1942 • Gelder-Cohen, Rachel van 16-2-1910 Amsterdam 12-10-1942 • Gelder-de Leeuwe, Helena van 5-1-1900 Arnhem 12-8-1942 • Gelder-Drukker, Rachel van 11-8-1870 Woerden 5-10-1942 • Gelder-de Leeuwe, Helena van 5-1-1900 Arnhem 12-8-1942 • Geldere, Maria Louisa van 14-9-1878 Rotterdam 9-3-1927 Nijmegen 12-10-1942 • Geldere, Salomon Hartog van 18-7-1928 Nijmegen 12-10-1942 • Geldere, Clara van 29-11-1923 Haarlem 31-8-1942 • Geldere, Frederik Martijn van 25-2-1921 Amsterdam 15-10-1942 • Geldere, Irma van 13-12-1938 Amsterdam 21-9-1942 • Geldere, Jozef van 20-7-1944 • Geldere, Levie van 18-6-1896 Kampen 28-2-1943 • Geldere, Louis van 26-11-1867 Zwolle 12-10-1942 • Geldere, Marie van 25-5-1925 Haarlem 31-8-1942 • Geldere, Mozes van 4-11-1881 Schiedam 19-10-1942 • Geldere, Reina van 17-11-1911 Amsterdam 30-9-1942 • Geldere, Robert Isaac van 27-5-1936 Deventer 22-10-1943 • Geldere, Salomon van 27-4-1899 Amsterdam 25-1-1942 • Geldere, Sophia Carolina van 26-9-1907 Zwolle 3-12-1942 • Geldere, Zina van 1887 Gouda 15-10-1942 • Geldere, Cate, Keetje van 8-2-1880 Rotterdam 20-10-1942

In Auschwitz staat een tentoonstelling over Nederlandse slachtoffers van de holocaust. In deze zaal is ook een muur waarop alle namen staan van de mensen die in Auschwitz zijn vermoord. Ook Bernardine staat op deze muur. Dat kun je hierboven zien.

Van de rest van Bernardines familie is alleen haar oma bekend. Dat is de moeder van Nathan, Sara van Gelderen-Blom. Zij is geboren op 25 januari 1863 in Loosduinen, een stadsdeel van Den Haag. Sara's vader heette ook Nathan, dus haar zoon is waarschijnlijk naar hem vernoemd. Op het moment dat ze weggevoerd werd, was Sara 79 jaar oud. Zij woonde, toen in het Israëlitisch Oudeliëngesticht gelegen op de Claes de Vrieselaan in Rotterdam.

Het Israëlitisch Oudeliëngesticht is opgericht in 1837 als tehuis voor ouderen en zieken. Het tehuis had verschillende vestigingen gespreid over Rotterdam, voordat het uiteindelijk op de Claes de Vrieselaan terechtkwam. In het gebouw was ook een synagoge. Toen na mei 1940 de overige synagogen in Rotterdam gesloopt waren door de bombardementen, werd deze synagoge als opvangplaats gebruikt voor de kerkgangers. Toen in februari 1943 het bevel kwam het tehuis te ontruimen, werden de patiënten en bejaarden op transport gezet naar Westerbork. Op 2 maart werden zij doorgevoerd naar Sobibor, waar ze op 5 maart werden vermoord. Hieronder is een foto van het Israëlitisch Oudeliëngesticht die gemaakt is ter ere van het 100-jarig bestaan in 1937. Op het plaatje zie je de conversatiezaal.

Bernardine en haar gezin gingen op 3 oktober 1942 op transport vanuit Rotterdam richting kamp Westerbork. Hier verbleven ze drie weken, waarna ze op maandag 26 oktober 1942 met transport 31 doorgevoerd werden naar Auschwitz. Aangezien Bernardine op 16 oktober jarig is, betekent dit dat ze in Westerbork haar elfde verjaardag heeft gevierd. Op het transport richting Auschwitz zaten 841 gedeporteerden, waaronder 204 kinderen. De trein bestond uit 24 wagons. Een dag later, op 27 oktober 1942 arriveerden ze in Auschwitz. Er vond een selectie plaats, waarna 224 mannen en 205 vrouwen toegelaten worden tot het kamp. Zij krijgen de nummers 70836-71059 en 23070-23274. Van dit transport waar 841 mensen in zaten, zijn maar drie overlevenden.

Sophie van Springelen

‘Verboden te leven!’

Niet om voor te lezen, maar om een gedeelte te gebruiken als inleiding op een verhaal.

Ja, ik had het boek lang geleden gelezen. Welk? Het vallen van ‘*De nacht*’ van Elie Wiesel. Ik herlees het en er komt weer van alles los.

Er klinken feiten - de reis in de trein, de wagons vol wanhoop en een steeds onmenselijker behandeling. En dan rolt die zin binnen: ‘*De wereld was een hermetisch gesloten wagon*’. Deze 7 woorden laten jou en mij denken aan die treinen met wagons vol mensen, die afgevoerd werden. De wagon stopt in Birkenau en ontdoet zich van de reizigers.

Dan valt het woord ‘*crematorium*’. ‘*Het leek wel alsof hij de waarheid sprak. Niet ver bij ons vandaan sloegen de vlammen uit een grote kuil, reusachtige vlammen. Er werd iets verbrand. Een vrachtauto reed naar de kuil en wierp zijn lading erin: het waren kinderen. Baby’s! Ik heb het met mijn eigen ogen gezien ... Kinderen in de vlammen ... Is het een wonder dat ik sinds die tijd niet meer slapen kan?*’

Dit afschuwelijke beeld sloeg zijn klauwen in me vast! ‘*Niet meer slapen*’, zegt Wiesel. Steeds spoken die beelden door je hoofd. Zij blijven op het scherm van je oogleden staan.

Iemand die hoorde, dat ik voor het onderwijsproject ‘*Jij hoort in onze klas!*’ verhalen over de 686 vermoorde kinderen van 0-12 jaar uit Rotterdam schreef en er van mij een aantal toegestuurd gekregen had, schreef: ‘*Het lijkt me echter een flinke opgave – is dat het woord? – om eraan te werken. Wat ’n ellende; het is zo weerzinwekkend. Bijzonder dat je de kracht hebt om dit werk te verrichten*’. Zijn woorden zetten me aan het denken. Ja, daarom ook waren de woorden van Elie Wiesel bij me geland. Uit allerlei herinneringen begon een beeld gestalte te krijgen.

Herinnering

Ik groeide op in de tropen. Als mijn moeder naar de stad ging, vergezelde het gezin haar. Ik slofte achter haar aan, terwijl wij van winkel naar winkel liepen. Zo stapte ik achter haar ook de winkel binnen waar stoffen verkocht werden. Zij maakte haar eigen kleding - jurken voor haarzelf, maar ook: die vreselijk wijde overhemden voor mijn broer en mij. Zij vroeg de eigenaar iets en hij antwoordde. Ik dacht: ‘Nee, dat klinkt niet als Nederlands!’ Ik zei zachtjes: ‘Mam, wat praat die man raar!’ Zij keek me boos aan legde me het zwijgen op: ‘Stil!’

Buiten volgde een onduidelijk verhaal over de eigenaar, die uit Polen vluchtte naar Curaçao. ‘*Hij is nl. een Jood! Hij ging naar het eiland, waar zijn oudere broer al Leon woonde. Zo is hij hier terecht gekomen*’ Je hoort dus dat hij uit een ander land komt’. Meer zei zij niet en zij is er niet meer op terug gekomen. Elke keer, als ik er op aandrong, was haar antwoord: ‘Een andere keer, daar heb ik nu geen tijd voor!’

Buiten spel gezet

Die gebeurtenis schoot me jaren later te binnen. Op een zaterdagmiddag pakte ik de tram naar de stad. Er stapte een moeilijk lopende oude vrouw in en ik maakte plaats voor haar. Zij ging zitten en hield zich stevig aan de stang vast.

Tijdens die rit zag ik iets wat ik nog nooit gezien had. Bij het rijden bibberde de gerimpelde huid van haar arm. Stond daar nu een nummer op? Waarom had zij dat erop laten zetten? Ik durfde dat natuurlijk niet te vragen.

Ik vertelde dit voorval aan tafel. Ik hoorde van nazi's, van Jodenvervolgung – en dat in de kampen de Joden een nummer op hun linkerarm getatoeëerd kregen. Zij hadden al een Jodenster op hun kleding moeten bevestigen. Door al die maatregelen werden zij steeds meer buiten spel gezet.

Wie er buiten spel gezet werden? Mensen bij je in de straat, je burens, hun kinderen met wie je op straat speelde en met wie je misschien wel dezelfde school zat. Op een gegeven moment mochten zij dus niet meer met de andere leerlingen of buurtkinderen – dat zou toen betekenen: niet meer met jou en mij - mee naar het zwembad. Bij de ingang stond een bord. Daarop stond: *'Voor Joden verboden'*. Zó werd er hun steeds meer verboden. Het eindigde ermee, dat zij naar een school moesten met alleen Joodse kinderen. En je weet: daar bleef het niet bij!

Ten slotte moesten zij met hun ouders naar concentratiekampen, waar zij dus een nummer op hun arm kregen. Zij mochten eigenlijk niet meer leven. Met een *'Daar zullen wij het een andere keer hebben!'* werd het gesprek afgesloten.

Nooit meer Auschwitz

Bij een vriend lag een fotoboek op tafel, dat de geschiedenis van Amsterdamse Joden in beeld brengt. Hij moest elke keer na een pagina of vier het boek wegleggen. Het weerzinwekkende was te sterk. Daarom was ik dat boek van Wiesel weer gaan lezen. Zo kun je na de verhalen die je verteld worden, denken: *'Ik lees nog eens een boek met Ida Vos – 'Wie niet weg is, wordt gezien', of: 'Anna is er nog'.* Soms zetten haar gedichtjes wat je hoorde en las weer in een paar zinnen voor ogen. Lees ook de gedichten in *'Vijf en dertig tranen'*. Er staan bij de gedichten korte opmerkingen die je alles weer te binnen brengen.

Zo was het ook begonnen en de zoektocht in al die publicaties die ik las onderstreepte wat er verteld moest worden in verhalen, dagboeken, historische werken en fotoboeken, waarin de beelden al dat gelezene voluit in de geschiedenis en in het heden plaatsen. Ja, beelden illustreren in hun gruwelijkheid de geschiedenis en plaatsen die in het hart. Je denkt: *'Dit niet nog eens!'* Op het Auschwitz-monument zette de beeldhouwer Jan Wolkers woorden waarvan je met mij zegt: *'Nooit meer Auschwitz!'*

Om te overdenken

In de *'Loccumer Protokoll'* van mei 1986, blz. 157, *'Erinnerung als Gegenwart'*, schreef Elie Wiesel: *'Ik heb altijd het vaste geloof gehad dat het tegendeel van liefde niet haat is, maar onverschilligheid. Het tegendeel van geloof is niet arrogantie, maar onverschilligheid. Het tegendeel van hoop is niet wanhoop, het is onverschilligheid. Onverschilligheid is niet het begin van een proces, maar het einde van een proces.'*

De andere kant van het adres

Herinneringen en interviews uit eerdere supplementen, te vertellen bij ‘De andere kant van het adres’. Bij de teksten hoort een PPT met afbeeldingen.

Marga Minco

Een boek dat veel leerlingen op de middelbare school lezen, is: ‘Het bittere kruid’ van Marga Minco. Misschien lezen jullie dat later ook. Daar hoort eigenlijk nog iets bij. Je leest het boek, kunt het verhaal navertellen. En: door de verhalen, die ik van Joodse overlevenden hoorde, kwam wat Marga Minco vertelde, zeg maar, dichterbij. Ik zeg het zo: mijn hart las mee.

Het adres

‘*Het adres*’ is het verhaal, maar het is verankerd in de geschiedenis, in het leven van Joodse mensen. Het staat in de verhalenbundel ‘*De andere kant*’. Toen Marga Minco in 2019 de P.C.Hooft-prijs voor Letterkunde ontving, werd er een boekje uitgegeven, waarin behalve ‘*Het adres*’ ook het juryrapport stond. Jessica Voeten, dochter van Marga Minco en Bert Voeten, maakte de volgende opmerking: Treffend is wat het rapport zegt: ‘*Het bittere kruid*’ wordt pas ‘compleet’, als je ter afsluiting ervan het verhaal ‘*Het adres*’ leest’. Nog meer, als je eerst ‘*Het bittere kruid*’ leest en direct er achteraan ‘*Het adres*’.

Waarom staat er ‘compleet’? Als je het huis waar familie Bouwman met Marianne woonde, opzoekt, weet je: Je staat voor hun huis. Je zou het naamplaatje bij de deur van hun woning hebben zien zitten. Ja, bij de andere deuren las je op de naamplaatjes hoe de burens heetten. Hier speelde hun verhaal zich dus af.

‘Compleet’ maakt duidelijk dat al die weggevoerde Joodse stadsbewoners een adres hadden. Zij hadden een woning in Rotterdam. Door naar die plek te gaan word je je bewust: hier woonden zij. Je kijkt om je heen en ziet waar zij met hun burens woonden of waar de kinderen een speeltuin hadden, waar ze konden voetballen. En hoe zij moesten lopen om bij hun school te komen.

Het adres van het huis

Wat wij van familie Minco en eerder hoorden, horen we in verhalen van andere overlevenden terug. De moeder van een klasgenoot was weer verontwaardigd, toen zij vertelde over de buurvrouw, die n.b. de bontjas van haar moeder droeg en dat glashard ontkende.

Een andere vrouw vertelde, dat het huis van Joden leeg kwam en betrokken werd door ‘*N.b. een predikant*’. Zij werd, toen ze het vertelde, weer verontwaardigd. Toen het Joodse gezin na de oorlog voor de deur stond en kenbaar maakte, dat het huis weer wilde betrekken, werd de deur voor hen dichtgedaan. Daar wil ik het volgende naast zetten. Ik weet van iemand, die zijn huis door het bombardement verloren had, en het huis dat hem *aan de Kralingse Plaslaan aangeboden werd, weigerde*. ‘*Daar kon ik niet zomaar intrekken*’. Het besef dat er Joodse mensen in gewoond hadden, deed hem besluiten de woning af te wijzen.

Ook een kant van een adres

Ondertussen woonde ik in een wijk van Rotterdam, vlakbij de synagoge. Een van de jongens met wie wij optrokken, was een zoon van de rabbijn. Dat zag een buurman en hij sprak me aan: ‘*Eén van jouw vrienden is Joods. Waarom haal jij dan elke zaterdag sigaren*

voor die man aan de overkant? Weet jij niet hoe hij aan dat huis in de Hogerbeetsstraat 21c gekomen is?’ Hij wachtte niet op antwoord en vervolgde: ‘Hij woont in het huis van een Joods gezin. Dat heeft hij bij de politie gemeld en het gezin is opgepakt en afgevoerd. Daarna is hij er met vrouw en kinderen ingetrokken. Dus, jij haalt sigaren voor iemand, die zoiets op zijn geweten heeft!’ Ik weet niet meer hoe ik gereageerd heb. Wel, dat ik die boodschap ben blijven doen.

Ongemerkt, ongezien, ongehoord

Ik kwam enkele malen per week in de portiek van die woning. Achter één van de deuren woonde een vriend. Pas jaren later ontdekte ik wie er achter die deur met het glas-in-loodraam gewoond hadden. Dat was dus het gezin van Levie Bouwman, zijn vrouw Anna Maria Catharina Wolfsbergen en hun dochtertje Marianne. Zij hadden de deur van hun woning op 6 januari 1943 achter zich dicht moeten trekken. Zij waren opgepakt en kwamen terecht in Loods 24. Een loods in het havengebied, gelegen op een afgelegen terrein, aan de Entrepotstraat in Rotterdam-Zuid. Zo kon ook hun vervolging ‘ongemerkt, ongezien en ongehoord’ plaatsvinden. Alle Rotterdamse Joden kwamen er terecht.

De familie werd uit Loods 24 naar het concentratiekamp Vught afgevoerd. Op 3 juli volgde transport naar Kamp Westerbork. Op 6 juli gaat de reis verder en rijdt transport 17 naar kamp Sobibor.

In ‘*Kaddisj*’ zijn alle om het leven gebrachte Rotterdamse Joden opgenomen. Daarin staat, dat Levie Bouwman, Anna Maria Catharina Wolfsbergen en hun dochtertje Marianne op 9 juli 1943 vergast zijn. Zij is nog geen 4 jaar geworden. Voor de woning van de familie Bouwman zijn op 24 april 2011 Stolpersteine geplaatst.

Dus, de buurman die de woning betrok, heeft niet eerst de Joden uit hun huis laten zetten. Na het bombardement dat zijn huis verwoestte zocht hij een plek om te wonen. Zo kwam hij in de Hogerbeetsstraat terecht, in het huis waar familie Bouwman gewoond had. Hij had een transportbedrijf en elke vrijdag stonden er overal in de buurt vrachtwagens. De chauffeurs kwamen er hun weekloon ophalen. ‘*Nee*’, zei de zoon, ‘*er is geen sprake geweest van iets onoorbaars. Je buurman had daarvan op de hoogte moeten zijn*’.

Zij horen in onze klas!

Zo klinken op allerlei manieren de herinneringen die jou en je klasgenoten verteld worden over de vervolging van Joodse stadgenoten. Je hoort de verhalen van leerlingen die in hun klas gezeten hebben. Ja, ‘*zij horen in onze klas*’.

Ook Mary’s naam staat op het Joods Kindermonument. Als je het monument bezoekt en de namen van de vermoorde kinderen leest, hoor je niet alleen hun naam, maar ook verhalen over wie zij waren en waar zij woonden. Zij zijn uit hun huis gehaald en naar Loods 24 overgebracht en daarna afgevoerd naar Westerbork en doorgestuurd naar Auschwitz of Sobibor.

Jij en ik, wij herinneren ons Marianne:

Marianne Reens Rotterdam, 9-11-1934 – Auschwitz, 9-11-1942

Bert Voeten, Marga's echtgenoot, schreef het gedicht 'De trein'. In 'Het bittere kruid' staan enkele regels ervan als motto:

*Er rijdt door mijn hoofd een trein
vol joden, ik leg het verleden als
een wissel om ...'*

'Marga Minco – Het adres', een uitgave van de Stichting P.C. Hooftprijs voor Letterkunde en Uitgeverij Prometheus in Amsterdam, met daarin een inleiding van Jessica Voeten, getiteld 'De prijs van het adres', het juryrapport van de P.C.Hooftprijs 2019 en het verhaal 'Het adres' van Marga Minco.

Mary Bouwman Rotterdam, 14 juli 1939 – Sobibor, 9 juli 1943

Herinneringen bij ‘De andere kant van het adres’

Om te vertellen bij ‘De andere kant van het adres’

Deze herinneringen kun je als aparte verhalen vertellen, mogelijk ter inleiding op ‘De andere kant’, of op een ander moment.

Lopen naar school

‘Eén van de vele herinneringen aan een zwarte periode uit mijn jeugd in 1941 is de Jodenvervolgning, maar waarin de nonnen van het Sint Franciscus Gasthuis aan de Schiekade zorgden voor een dagelijks lichtpuntje! Wij - en dan bedoel ik: mijn zusje, broertje en ikzelf - moesten van de Duitsers naar een speciale school voor Joodse kinderen. Deze stond aan de Molenwaterweg, waarvandaan dagelijks kinderen werden afgevoerd naar Loods 24. Vaak was het eerste doel van de reis Westerbork, maar het moment kwam, dat de reis vervolgd werd en naar Auschwitz en Sobibor voerde!

Ook mochten wij niet met het openbaar vervoer. Dus: het was iedere dag lopend, met een Jodenster versierd, vanaf het Toepad (bijna buiten de stad) waar wij op de Joodse begraafplaats woonden, naar school. Mijn vader was daar opzichter. Door al dat lopen hadden wij blaren op onze voeten. De nonnen verzorgden die dan liefdevol. Aan hen denk ik met grote dank terug! Deze dank is wel wat laat, maar wij waren allen bezig met overleven na het grote verdriet van 66 vermoorde familieleden’.

Niet te bevatten

Deze herinnering schreef Truus Gans-de Hartog voor het blad van het Sint Franciscus Gasthuis: ‘Het was een tocht van 1,5u heen en 1,5u terug. Wij passeerden daarbij o.a. een noodwinkel van de RMI aan de Goudsesingel. Van de vrouw van de melkwinkel kregen wij, omdat zij zo’n medelijden met ons had, elke dag een glas melk’.

Zij kijkt lang naar de klassenfoto van de Joodse school aan de Molenwaterweg. ‘Dat is mijn zus Annie! Naast haar zit Martin Poppers. En die jongen is Elia Davids, de zoon van opperrabbijn. Ik herken de andere gezichten wel, maar ik weet hun namen niet meer.

Het lijkt een reünie zonder kinderen. Iedere keer was er weer iemand weg, iedere keer was er iemand minder, er werden zelfs kinderen uit de klas gehaald. Jij noemde net de naam Saartje Staal, zij was het vriendinnetje van mijn zus’. Zij kijkt zwijgend voor zich uit. ‘Dood, zij zijn allemaal dood. Jammer, dat Annie er niet meer is. Nu ik alleen ben, leef ik de hele dag met mijn herinneringen.

Het was een gekke tijd, je was een beetje verdoofd. Wat er gebeurde, was toch niet te bevatten’.

Truus de Hartog (nu Gans-de Hartog) werd als een van de vijf kinderen van familie De Hartog geboren in de St.-Mariastraat. Haar ouders hadden er een manufacturenwinkel. ‘Op een avond las mijn vader een advertentie voor een toezichthouder op de Joodse begraafplaats aan het Toepad, waar wij trouwens heerlijk gewoond hebben. Hij heeft het vak geleerd op de begraafplaats Hillegersberg.

Doordat er ook in de oorlog Joden overleden, kreeg hij telkens uitstel van transport. Als dat verlengd moest worden, ging hij naar het kantoor van Aus der Fünten in Amsterdam. En dat uitgerekend op vrijdagmiddag, dus: voordat de sabbat begint’.

Adje ... herinnerd

'Je geeft het voorbeeld van het overlijden van dat Joodse jongetje, Adje. Ja, die naam herinner ik me. Hij zat ondergedoken bij een familie in Kralingen. Die familie, Willem van der Griendt en zijn vrouw Maria Cornelis van der Griendt-van den Berg, zocht contact met mijn vader om te vragen, hoe zij moesten handelen. Adje – zo noemden zij hem - was overleden.

Het kinderlijkje moest met begeleidend briefje in een doos voor het politiebureau in de Hoflaan worden neergezet. 'Ik was een joods onderduikertje. Wilt u zoo goed zijn mij te laten begraven op de Israëlitische begraafplaats aan het Toepad? God zegene u. 't Is een joods onderduikertje, wilt u dit kind een fatsoenlijke begrafenis geven?'

De agenten hebben ervoor gezorgd, dat Jitzchak Jeroecham Cohen (geboren 13 november 1942 november aan wiegendood overleden) op het Toepad terecht kwam. Daar heeft mijn vader hem begraven. Op zijn graf staat een gedenksteen met inscriptie in het Hebreeuws.

Zijn broertje Wim, ook bij familie Van der Griendt ondergedoken, wordt na de oorlog weer Willem Cohen en is in Jeruzalem gaan wonen en werken'. Een aantal keren herhaalt zij, dat op het bureau aan de Hoflaan 'goede agenten' zaten. 'Die zouden het wel doen'.

Nog een herinnering vóór je 'De andere kant' hoort

'Op de Joodse begraafplaats aan het Toepad is mijn vader 30 jaar toezichthouder geweest en dat heeft ertoe bijgedragen, dat wij de oorlog overleefd hebben. Mijn grootmoeder was bij ons in huis. In oktober 1942 werd er midden in de nacht gebeld. Er stonden Nederlandse agenten voor de deur om haar op te halen. Zij stuurden n.b. een overvalwagen om een dementerende vrouw van 83 - ik denk weleens: het was net een levende begrafenis - af te voeren. Via Loods 24 werd zij naar Westerbork getransporteerd. Daar is zij overleden. Zij hebben haar in Assen begraven.

Toen een tijdje later weer de bel ging en er geroepen werd, dat zij Johanna de Hartog kwamen halen, was mijn vaders reactie, dat het bij hen op kantoor wel een zootje moest zijn. Zijn moeder hadden zij al opgehaald. Wat hij er niet bij zei, was, dat mijn zusje haar naam droeg. De Duitsers dropen af.

Ons gezin is eind 1943, door goedheid van het verzet, ondergedoken. Eerst mijn zus en ik, de avond erna mijn ouders en de andere kinderen. Wij hebben het hele land doorgezwoven. Aan het einde van de oorlog had ik 9 adressen gehad. In Velp was ik ondergedoken in een straat die Jeruzalem heette, op nr.17. 'Welkom in Jeruzalem!' werd er tegen me gezegd.

Toen Nederland bevrijd werd, werden wij met paard en wagen – ander vervoer was er niet - vanuit Naaldwijk naar Rotterdam gebracht. Ons hele hebben en houden waren die paar koffers, die je daar op de foto ziet'.

Toen wij bij de woning op het Toepad arriveerden, troffen wij drie gezinnen in het huis aan. Met de woorden 'Verrek, zijn jullie terug?' werden we verwelkomd. De gezinnen vertrokken.

Het huis was compleet leeggehaald: kleding, meubels, alles. Zij liepen rond in de buurt en zagen bijv. de wip in de tuin van een boerderij verderop en ... ze zagen waslijnen. 'Wij keken naar onze moeder. Aan de waslijn wapperde onze kleding. Het meisje dat met ons meeliep, zei niets. Zij staarde alleen maar naar ons. Net als haar moeder droeg zij een

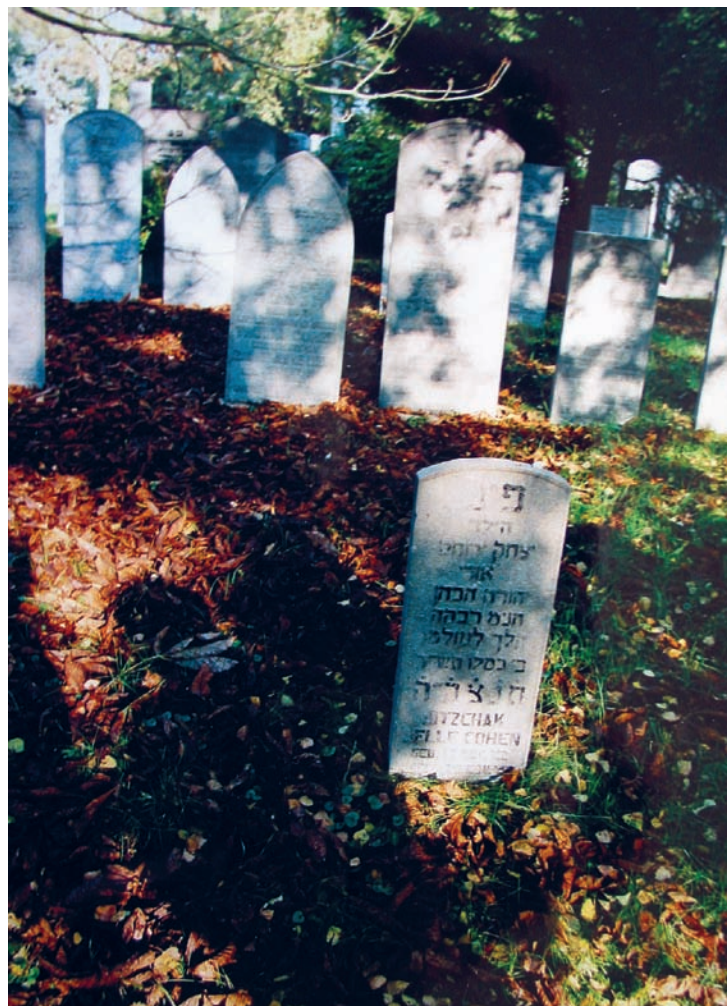
jurk van ons. Ik ben later met mijn moeder terug gegaan naar de boerderij en wij hebben alles wat uit ons huis afkomstig was meegenomen. De boerin zei helemaal niets, ze keek alleen maar.

Om toch wat meubeltjes in huis te krijgen konden mijn ouders het een en ander uitzoeken in een loods, waar meubels van N.S.B.'ers waren opgeslagen. Maar daarvoor moesten wij aan het Nederlands Beheersinstituut maandelijks een bedrag betalen. Elk kopje, lepeltje en vaasje stond op een lijst voor een bepaald bedrag. De schande!!'

Tijdens haar verhaal herinner ik mij verhalen van Joodse Rotterdammers, die ook de oorlog overleefden en teruggingen naar hun woning om er spullen op te halen of hun huis weer te betrekken. Dergelijke verhalen kom je ook tegen andere boeken.

'Het sluit direct aan bij haar bekend geworden boekje 'Het bittere kruid'. Het bevat het verslag in de ik-vorm van een joods meisje, dat na de oorlog naar het adres gaat waar veel van het familiebezit is opgeborgen, té goed opgeborgen, blijkt uit haar bezoek', schrijft Max Nord in 'Het Parool'.

Als na de oorlog familie Minco om haar spullen komt, krijgt zij te horen: *'De goederen waarmee we ons nu eenmaal geïnstalleerd hebben en waar we zoo gewend aan zijn geraakt, dat we er geen afstand meer van kunnen doen'*. Het enige wat teruggegeven wordt, zijn enkele theelepeltjes.

Steen op het graf van Jitzhak Jeroecham Cohen, als onderduikertje Adje genaamd.

Over kinderen die samen in de trein naar Sobibor zaten.

Je hoort de juf of meester het zeggen en je denkt: Dat weet ik! Als wij met de klas naar het Joods Kindermonument gaan, zien we op de cirkels hun 686 namen staan. Zeg die naam hardop! Je weet met de leerling naast je welk verhaal er verteld werd.

Een naam en een foto

In de les hoor je namen die je op het monument kunt vinden. Het wordt anders, merkte ik, toen ik bij een bezoek aan het monument een foto bij een naam legde. De leerling riep haar klasgenoten erbij. En een ander zei: maar zij had zusjes en een broer. Gelijk gingen zij aan het zoeken. Ja, knikten zij naar elkaar: Ja, wij hebben de zusjes en het broertje gevonden!

686 kinderen

Van de 686 Joodse kinderen bestaat een lijst. Je ziet er een nummer op staan, daarachter staan hun namen en hun leeftijd. Dan lees je het adres en in welke wijk het huis stond. Ook staat er de plaats waar zij geboren zijn, en: wanneer zij hun verjaardag konden vieren. En als laatste hoor je steeds die namen: **Westerbork** – er staat twee data achter – wanneer zij er kwamen en op welke dag zij Westerbork verlieten. Ten slotte vind je de plaatsen waar zij overleden - **Auschwitz en Sobibor**.

Iemand mailde: *‘Elke keer word ik getriggerd, als mijn verjaardag langs komt. Ik ben op 21 mei jarig. Dat denk ik: Já..., dat meisje in de trein naar Sobibor, kwam daar aan na drie dagen zonder eten en drinken’*.

Diverse kinderen overleden, toen zij nog in Nederland waren. Ik haal er leerlingen bij: Vught, 21-5-1943. David Pomeranc, Heemsteestraat 22A, uit de Agniesebuurt, overleed in Vught op 10-5-1943. Henri Dasberg – een kind van 1 jaar – overleed in Vught op 21-5-1943.

Hé, en van deze jongen komen we niet meer te weten, dan dat hij op de Essenburgsingel 90A woonde. Samuel Roos, die op 1-2-1941 geboren werd, is spoorloos. Er staat dat hij terecht gekomen is ‘in Europa’. Hij overleed 9-6-1943.

Begrijp, dat ik stil werd van een regel uit de transportlijsten: bij nummer 226 stond:

jongen   vondeling   ong. 9 maanden   Mathesserlaan 208

Oh, ja, dan zat hij tot 26 februari 1943 in het weeshuis. Nee, wij kunnen hem niet bij zijn naam noemen. Je kunt geen Stolperstein voor hem leggen, maar: wij vergeten hem niet.

Dit jongetje was 5 jaar. *‘Zo oud is mijn zusje ook!’* zeg je misschien. Kijk, dit is Maijer Tenenbaum

Hij woonde in de Jan Porcellistraat. Het huisnummer weet ik niet. En Barend de Leeuwe. Hij werd geboren in Rotterdam – Landzichtstraat 17 in Rotterdam Zestienhoven groeide op in Amsterdam, evenals Philip. En dit is zijn jongere broertje, Joseph. Hij werd opgepakt in Amsterdam, hun zusje Sientje ging vanuit Utrecht naar Westerbork. Bij alle kinderen de Leeuwe staat ten slotte: Sobibor, 21 mei 1943.

Steeds klinken de namen van degenen bij wie zij in de klas zaten en met wie zij op straat speelden.

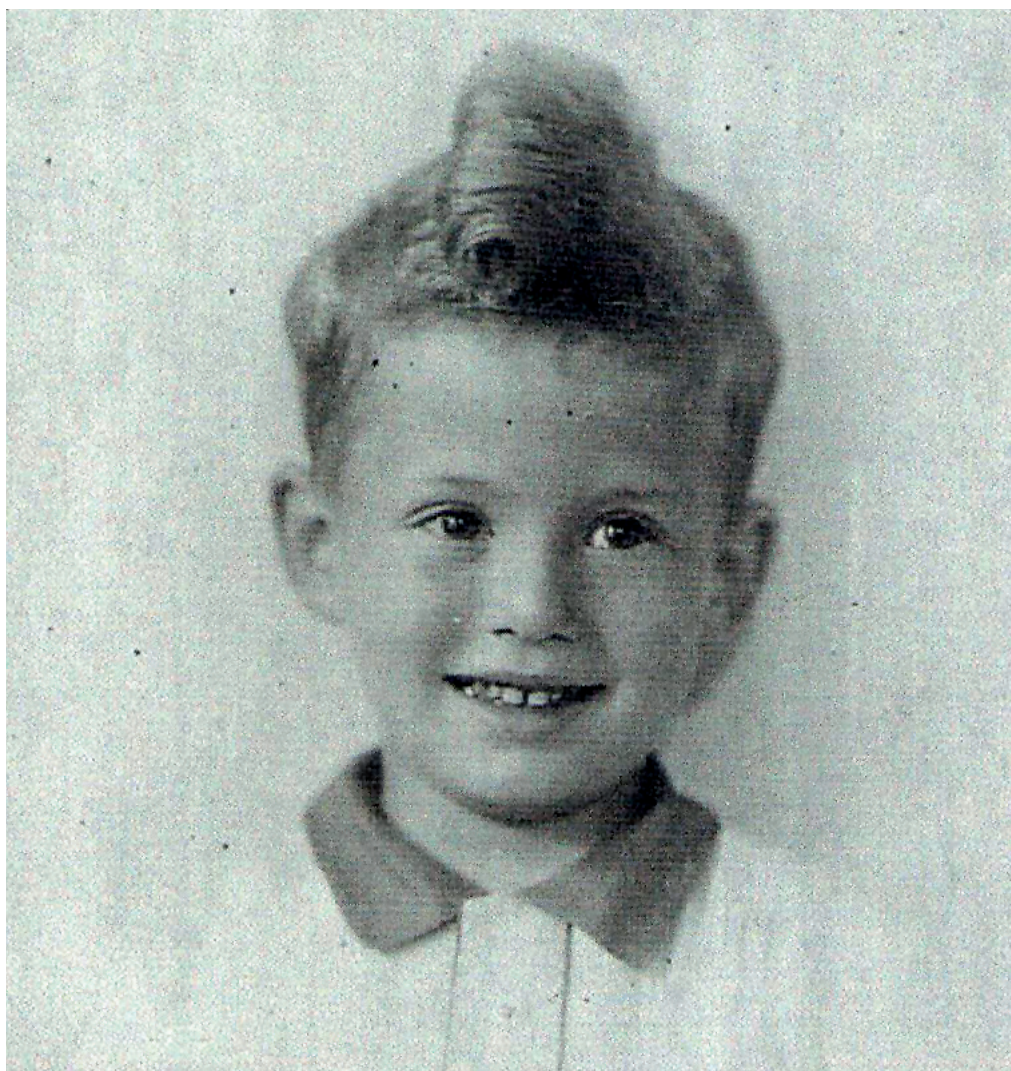
Ook achter de naam Martha Messcher, 5 maanden, Statenweg 34D, Blijdorp, Rotterdam, 25-10-1942, Westerbork, 24-6-1943.

Namen van kinderen – ja, een aantal nog maar een baby. Ik vraag me dan af of er misschien een fotootje van hen te vinden is.

686 namen – als je zo achter elkaar leest, hoor je hoe oud ze waren, in welke straat zij woonden. Je hoort hun geboorteplaats en wanneer ze hun verjaardag vierden. En steeds weer hoor je die namen van de kampen waar zij terecht kwamen en waar zij niet langer mochten leven: Auschwitz en Sobibor.

Bij elk verhaal denk je: zij zaten in een klas – net zoals ik. Maar ik mag leven en zij mochten er niet meer zijn. Daarom wil ik hun naam noemen en hen niet vergeten. Eigenlijk zeg ik: *'Zij hoorden in onze klassen!'*

Andries van der Wal en Dick van der Zee

Maijer Tenenbaum

‘Er reed een trein naar Sobibor’

De twaalfde trein van Westerbork naar Sobibor vertrok op dinsdag 18 mei 1943. Bij aankomst in het vernietigingskamp, drie dagen later, zouden alle 2.511 personen nog dezelfde dag worden vergast. Waaronder 28 Rotterdamse kinderen tot 12 jaar de meeste samen met hun ouders.

Maria DE WOLF, 3 maanden uit Centrum, geb. R'dam 23 januari 1943

Abraham WALG, 9 jaar uit Bergpolder, geb. R'dam 26 juli 1933

Betsy WALG, 7 jaar uit Bergpolder, geb. R'dam 14 februari 1937

Henry WALG, 11 jaar uit Bergpolder, geb. R'dam 23 juli 1931

Maijer TENENBAUM, 5 jaar uit Middelland, geb. R'dam 15 december 1937

Esther STAD, 4 jaar uit Oude Westen, geb. R'dam 20 augustus 1938

Isaac STAD, 8 jaar uit Oude Westen, geb. R'dam 29 september 1934

Arie SCHELVIS, 12 jaar uit Oude Noorden, geb. A'dam 1 april 1931

Ephraim SCHELVIS, 6 jaar uit Oude Noorden, geb. A'dam 12 oktober 1936

Gompert SCHELVIS, 9 jaar uit Oude Noorden, geb. A'dam 19 juli 1933

Mariamme SCHELVIS, 7 jaar uit Oude Noorden, geb. A'dam 25 juni 1935

Mozes SCHELVIS, 2 jaar uit Oude Noorden, geb. R'dam 23 september 1940

Ruth PHILIPSON, 1 maand uit Middelland, geb. R'dam 27 maart 1943

Jozef MESSCHER, 12 jaar uit Bergpolder, geb. R'dam 28 augustus 1930

Sophia MESSCHER, 8 jaar uit Bergpolder, geb. R'dam 4 juli 1934

Isedoor LEZER, 7 jaar uit Spangen, geb. R'dam 5 januari 1936

Saartje MEIJER, 12 jaar uit Middelland, geb. R'dam 17 maart 1931

Barend DE LEEUWE, 5 jaar uit Zestienhoven, geb. R'dam 3 december 1937

Joseph DE LEEUWE, 2 jaar uit Zestienhoven, geb. A'dam 24 januari 1941

Philip DE LEEUWE, 3 jaar uit Zestienhoven, geb. R'dam 25 augustus 1939

Sientje DE LEEUWE, 7 jaar uit Zestienhoven, geb. Utrecht 22 februari 1936

Kaatje IJER, 10 jaar uit Oude Westen, geb. R'dam 9 juli 1932

Leendert IJER, 8 jaar uit Oude Westen, geb. R'dam 15 maart 1935

Eleonora FRUITMANN, 12 jaar uit Blijdorp, geb. Semarang (N.I.) 17 augustus 1930

Andries VAN HASSELT, 12 jaar uit Oude Westen, geb. R'dam 11 april 1931

Abraham BLITZ, 8 maanden uit Centrum, geb. R'dam 15 september 1942

Freddy BLITZ, 3 jaar uit Centrum, geb. R'dam 2 december 1939

Gisella BATIST, 10 jaar uit Spangen, geb. R'dam 15 augustus 1932

Station Sobibor
dagelijks komen treinen aan en gaan
stappen mensen uit en in

toen arriveerden 19 treinen uit Westerbork
werden 35.000 Nederlandse Joden
gerangeerd naar het doodlopend spoor van
SS-Sonderkommando Sobibor

ik tel af in namen
Sophia Dormits &
Leonard Maurits de Beer
nog maar net getrouwd
werd hun ja-woord overschreeuwd
Mary Bouwman
vier jaar worden mocht ze niet
Levie Bouwman &
Anna Maria Christina Wolfsbergen
hebben zij haar gedragen
dicht bij hun hart gehouden?

de Eeuwige vergeet er niet één
op het moment dat Hij hen bij hun naam
tevoorschijn roept.

Andries van der Wal

Een enkele reis

Wat is het anders, als wij bij een verhaal dat we horen foto's of filmbeelden te zien krijgen! Je ziet meisjes en jongens, ouders of burens die een gezicht krijgen. Of een foto van het huis waar zij in Rotterdam woonden.

Al die beelden zijn in zwart-wit. Wat komt het dichtbij, als die beelden ingekleurd worden! Iemand heeft dat gedaan en dat maakt veel indruk.

Bestemming

Bij dat wat je horen en zien gaat, moet je wel het volgende weten. Het eerste transport uit Westerbork naar Auschwitz vertrok op 16 juli 1942. Aan boord waren ook 77 ondergedoken kinderen die ontdekt waren en nu op weg waren naar het kamp. Je zou toch in willen stappen om hen niet alleen die reis te laten maken. Dit transport overleefde niemand. In totaal zijn 107.000 Nederlandse Joden met 93 treinen van Westerbork naar Auschwitz gegaan. 5000 van hen keerden terug. Soms was het een reis naar Sobibor of Theresienstadt.

'Joden niet gewenscht'

De reis duurde een dag of drie. In een wagon zaten soms wel 80 mensen. Op foto's en ook op filmbeelden beelden zien wij wat er met 'Joden niet gewenscht' bedoeld werd. Iedereen heeft een Jodenster op de borst, maar ook in winkels hing een tekst die dat duidelijk maakte.

Op youtube kun je daar beelden van terugvinden. De serie heet '13 in de oorlog'. Wat je hoort of ziet, vult die verhalen op een bijzondere manier aan.

De Joden hadden hun naam horen noemen – zij zouden worden afgevoerd. Je ziet hen bij de trein staan. Zij sjouwen koffers of dragen tassen en moeten de spoordijk op om in te kunnen stappen. Wat ook opvalt, is: als de wagons gevuld zijn, zie je hoeveel mensen er in de wagon zitten. Met krijt staat op de buitenkant van de wagon hoeveel Joden erin zaten. Twee dingen waren er belangrijk: twee vaatjes – de een was gevuld met drinkwater en de ander was een toilet.

Settela

Een foto die je nooit meer vergeet, is die van Settela Steinbach. Settela was een zigeunermeisje. Zij draagt een hoofddoek en kijkt in de deuropening naar buiten. Er werden niet alleen Joden afgevoerd, maar ook Sinti en Roma – zigeunervolken. In totaal werden er 245 zigeuners getransporteerd.

Anne en Margot, Mary en Lea

Ja, wij kennen allemaal Anne Frank en haar zusje Margot. Zij kwamen terecht in het concentratiekamp Bergen-Belsen en overleden er aan tyfus. Dat moet rond februari-maart 1945 zijn gebeurd. Moeder Edith was op 6 januari 1945 in kamp Auschwitz overleden. Vader Otto overleefde de kampen.

Ik noem je nog meer namen: Mary Bouwman uit Rotterdam en Lea Judith de la Penha uit Amsterdam. Zij gingen met hetzelfde transport naar Sobibor. Bij hun namen staat de dag van hun overlijden: 6 juli 1943. Mary's verhaal – ‘*Mary, het sterrenkind van Hogerbeetsstraat 21c*’ - staat in supplement 1, pagina 9.

Aan een kunstenaar werd gevraagd een monument te maken, dat ons steeds zou herinneren aan al die treinen vol Joodse Nederlanders. Niet alleen uit Rotterdam, maar ook uit Amsterdam en Zierikzee en noem maar op – geen stad of dorp ontsprong dit afschuwelijke gebeuren.

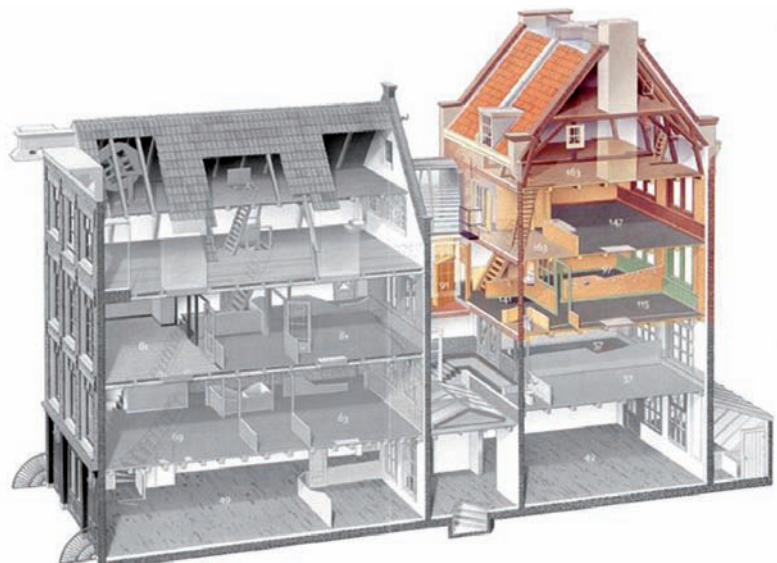
Het monument ligt in kamp Westerbork. Je ziet spoorrails die aan het einde uit de grond getrokken zijn. Er is een einde aan de transporten gekomen, ook een einde aan het vernietigen van Joodse Nederlanders.

Lea

Over Anne en haar dagboek hoef ik je ook niets te vertellen. Weet je trouwens dat er zelfs bewegende beelden van Anne zijn? Zij kijkt naar een trouwerij vanuit hun huis aan het Merwedeplein.

Misschien ben je in ‘*Het Achterhuis*’ geweest – het huis waarin de familie Frank ondergedoken zat, voor zij werden opgepakt. Dat is nu het museum, dat hun verhaal vertelt. Niet alleen Mary,

maar ook Lea heeft een verhaal, dat ik je graag vertellen wil. Luister maar! Wacht, ik stel je eerst even aan haar voor! Samen met haar vader David en moeder Judith werd Lea – een zesjarig meisje uit Amsterdam – op 20 juni 1943 opgepakt. Zij werden dezelfde dag nog naar kamp Westerbork gebracht.

Stichting Sobibor schrijft: *‘Moeder en dochter verbleven in barak 85 en vader in barak 72. Ze konden elkaar in ieder geval ’s avonds bezoeken. Op 6 juli werden zij samen met duizenden anderen vanuit Westerbork doorgestuurd naar Sobibor.*

Het transport kwam daar op 9 juli aan, de sterfdatum van Lea, haar ouders en de meeste

andere mensen uit dit transport. Niemand van dit transport zou de oorlog overleven’.

Archeologie in Sobibor

De Israëliische archeoloog Yoram Haimi wilde de geschiedenis van zijn familie in kaart brengen. Twee van zijn ooms waren in Sobibor vermoord. Hij ging doen wat hij als archeoloog het beste kent: hij ging graven. Dat was best lastig. Sobibor was ontworpen om Joden uit te roeien. Bij aankomst werden zij vrijwel direct vermoord. In 18 maanden werden er meer dan 250.000 Joden vermoord.

Na de opstand in oktober 1943 werd het kamp opgeheven en hebben de nazi’s geprobeerd alle sporen uit te wissen. Haimi heeft 5 jaar lang opgravingen gedaan. Hij groef duizenden persoonlijke voorwerpen op. Tandens, sleutels en munten, maar ook: brillen, horloges en sieraden, zoals een speldje met Mickey Mouse erop. Hij hoopte iets te vinden van zijn familie, dat gebeurde niet. Maar al dat graven maakte wel duidelijk waar de hekken om het kamp stonden en het pad waarover de gevangenen naar de gaskamers liepen.

Hij vond wel iets wat jou en mij vertelt dat op deze plaats Lea geweest is. Het was haar identiteitsplaatje, zeg maar: naamplaatje. Zie je wat erop staat? Haar naam: Lea Judith de la Penha, haar geboortedatum 11.5.37 en haar woonplaats Amsterdam. Leg haar foto erbij en je ziet een Joods meisje, dat niet langer mocht leven. Zij hoort toch buiten te spelen met vriendinnen, naar school te gaan en voor het slapen gaan een mooi verhaal te horen?!?

Ik wil je dit verhaal vertellen. Jij en ik knikken: Ja, wij vergeten haar niet! Zij hoorde in de klas, op een Amsterdamse school in plaats van in Sobibor te worden gedood en begraven.

Andries van der Wal en Dick van der Zee

Informatie:

www.joodsamsterdam.nl/lea-judith-de-la-penha

www.sobibor.org/nl/van-razzia-tot-gaskamer

www.joodsmonument.nl/nl/page/349436/het-symbool-van-sobibor